

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13>

УДК 930:[355.48.012(100)"1939/1945":341.388(477.54-25)"1943"

Віталій Яковлев

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

заступник генерального директора з наукової роботи

Національний музей воєнної історії Слобожанщини

смт Солоницівка, Харківська обл., 62370, Україна

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

ДО ПИТАННЯ ВИСВІТЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПОКАЗОВОГО ПРОЦЕСУ (15–18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ) В ІСТОРИОГРАФІЇ

Історіографія Харківського показового процесу почала формуватися одночасно з проведенням першого в юридичній практиці суду над воєнними злочинцями — військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Цей судовий процес був спрямований не лише на внутрішню аудиторію, він мав значний міжнародний резонанс та став одним з багатьох чинників, які вплинули на рішення урядів Антигітлерівської коаліції щодо притягнення до кримінальної відповідальності очільників Третього Райху. Харківський судовий процес розглядали радянські, західні та українські науковці з різних позицій у рамках відповідних методологічних та ідеологічних підходів. Вивчення робіт радянських учених показує, що автори акцентували увагу на загальноісторичному

Як цитувати: Яковлев В. До питання висвітлення Харківського показового процесу (15–18 грудня 1943 року) в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 260–277. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13>

How to cite: Yakovliev V. The Kharkiv Show Trial of 15–18 December 1943 in Historiography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 260–277. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13> (In Ukrainian)

© Яковлев В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

й міжнародно-правовому аспектах проблеми. Вони зосередилися на аналізі зовнішніх проявів злочинної діяльності нацистського окупаційного режиму, його наслідках для радянського народу та держави. Питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців розглядалося через призму Нюрнберзького судового процесу (1945–1946 рр.). Посилення інтересу західних учених до вивчення ролі та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після Другої світової війни пов'язано з розпадом Радянського Союзу та завершенням холодної війни. Харківський судовий процес аналізували в рамках дослідження теми Голокосту та вивчення повоєнної політики «відплати» на теренах СРСР. Зарубіжні історики й правознавці розглядали його як важливий елемент складного та суперечливого процесу покарання воєнних злочинів нацизму. Сучасні українські історики, використовуючи новітні методологічні підходи, створили ґрунтовні праці, присвячені малодослідженим аспектам німецького окупаційного режиму. Виклики сьогодення не залишають сумнівів у необхідності узагальнити знання й досвід попередньої історіографічної традиції щодо Харківського судового процесу та притягнення до відповідальності воєнних злочинців через застосування норм кримінального права.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківський судовий процес, історіографія, воєнні злочини, Голокост, жертви нацизму, політика «відплати».

Масштаби воєнних злочинів, скоєних нацистською Німеччиною та її союзниками, спонукали держави Антигітлерівської коаліції до пошуку шляхів покарання осіб, причетних до звірств воєнного часу (як військовослужбовців країн Осі, так і власних громадян). Попри наявність розбіжностей серед союзників, пов'язаних з різним суспільно-політичним устроєм, відсутністю відповідної правової бази як у національному, так і в міжнародному законодавстві, було вирішено покласти на систему кримінального правосуддя. Важливим кроком у цьому напрямку стало підписання урядами Великобританії, США та СРСР декларації «Про відповідальність гітлерівців за звірства, які вони вчиняють», яке відбулося 30 жовтня 1943 р. в Москві. Цей документ відкрив можливість притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців через застосування національного законодавства.

Радянський Союз першим серед союзників почав здійснювати покарання не лише колаборантів, а й військовослужбовців країн Осі відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня

1943 р. № 39 «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення й полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників». Харківський показовий процес (15–18 грудня 1943 р.) став одним із важливих етапів руху світової спільноти щодо засудження злочинів нацизму, створивши юридичний прецедент покарання воєнних злочинців — громадян іншої держави. Він був одним з багатьох чинників, які вплинули на рішення щодо проведення Нюрнберзького процесу (1945–1946 рр.).

Метою статті є аналіз та систематизація праць вітчизняних, радянських та зарубіжних дослідників, присвячених Харківському судовому процесу. З огляду на це, визначено такі дослідницькі завдання: простежити етапи формування історіографії Харківського судового процесу; з'ясувати місце Харківського показового суду в роботах, присвячених воєнним злочинам нацистів на Харківщині (1941–1943 рр.); визначити перспективи вивчення питання покарання воєнних злочинців в умовах сучасності.

Аналіз процесу накопичення наукових знань щодо вивчення питання організації та проведення Харківського судового процесу приводить до розуміння того, що зміни в політичній та світоглядній еволюції знайшли безпосереднє відображення в історичній літературі. Історіографію проблеми можна умовно поділити на три періоди: 1) 1940-ві — середина 1950-х рр.; 2) середина 1950-х — 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. до сьогодні. За походженням творчий доробок авторів, які вивчали цю тему, складається з праць радянських та сучасних українських дослідників, а також зарубіжних науковців.

Перший етап (1940-ві — середина 1950-х рр.) відзначався появою публікацій, в яких містилися описи злодіянь, що їх скоїли нацисти та колаборанти, а також було суворе попередження про невідворотність покарання за скоєні злочини. Ці видання мали яскраво виражене пропагандистсько-виховне спрямування. Перші спроби задокументувати трагічні події, що відбувалися на окупованих нацистами територіях України, були зроблені ще під час війни. Джерельною базою для їх написання стали усні свідчення очевидців, розвіддані, повідомлення радянського

Інформбюро та офіційне тлумачення подій партійною верхівкою. Попри пропагандистське спрямування, публікації викривали численні випадки насильства та звірств, які чинили загарбники стосовно цивільного населення та військовополонених. Трофейні документи, що потрапляли до рук радянського командування, не залишали жодних сумнівів щодо намірів нацистського керівництва, спрямованих на хижацьке винищення та пограбування місцевих жителів.

Осмыслити й надати оцінку подіям, що коїлися на підконтрольних нацистам радянських територіях, намагалися не лише професійні історики (Дубуна 1942) та юристи (Трајнін 1944), а й військові (Galadzhev 1942), письменники та публіцисти (Jerenburg 1943; Leonov 1946). Основне місце в їх творчому доробку посідали праці, в яких розкривалися злочини гітлерівців, демонструвалося людиноненависницьке обличчя «нового порядку». Істотне збільшення кількості публікацій стосовно досліджуваної теми було пов'язане з остаточним визволенням Харкова та Харківської області та з підготовкою і проведенням у грудні 1943 р. в м. Харків показового суду над воєнними злочинцями.

Радянські письменники та журналісти, які у 1943 р. були свідками Харківського судового процесу, лишили досить багато публіцистичних текстів про цю подію. В їх дописах були викладені враження учасників тих буремних подій, цікаві спостереження, міркування та висновки. На прикладі Харківської області автори намагалися осмыслити жахливі наслідки нацистської окупації. Найгрунтовніші роботи цієї серії публікацій, безперечно, належали члену Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР О. М. Толстому, який упродовж вересня — грудня 1943 р. перебував у Харкові та брав участь у документуванні воєнних злочинів нацистів (Tolstoj 1984, 272–292).

На початку 1944 р. було опубліковано українськомовний варіант брошури, присвяченої Харківському трибуналу. Крім матеріалів судового процесу, вона містила статті українських та російських письменників, поетів та публіцистів (П. Панча, Ю. Смолича,

М. Рильського, П. Тичини, В. Чаговця, О. Толстого, І. Еренбурга та ін.). Їхній творчий доробок відзначався художньою образністю та був пронизаний глибокою ненавистю до ворога (Sudovuj protses 1944, 86–129). Цього ж року вийшла збірка статей «Сліди фашистських звірів», у якій письменники, журналісти, мешканці міста описували трагічні сторінки майже дворічного німецького панування. Попри публіцистичний характер зазначеного видання, у ньому були зафіксовані реальні факти, багато з яких пізніше замовчувалися з ідеологічних міркувань (трагедія харківського єврейства, розстріли на території тюрми СД, доля вихованців дитячих будинків) (Slidy fashysts'kykh zviriv 1944).

Не залишилися осторонь Харківського суду над нацистськими воєнними злочинцями й радянські юристи. Видатний радянський учений-правознавець А. Н. Трайнін у своїй праці «Кримінальна відповідальність гітлерівців», опублікованій 1944 р., стверджував, що рядові солдати, які вбивають цивільних осіб «за наказом свого керівництва», так само винні, як і ті, які роблять це «за власним бажанням». Проте головна відповідальність за розв'язування війни, на думку А. Н. Трайніна, лежала на німецькому уряді. У зв'язку з цим він запропонував закріпити в міжнародному кримінальному законодавстві термін «злочини проти миру» й визначив його як «акти агресії, пропаганда агресії, укладання міжнародних договорів з агресивними цілями, порушення мирних договорів тощо» (пер. з рос.)^{*}. Стосовно Харківського судового процесу А. Н. Трайнін зазначав, що він є важливим етапом руху світової спільноти до засудження воєнних злочинів гітлерівської Німеччини (Трайнін 1944, 11, 44, 81–82). Ідеї радянського правознавця щодо покарання нацистських воєнних злочинців знайшли своїх послідовників серед членів Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів (UNWCC). Зокрема, чехословацький юрист Б. Етчер, якого дедалі більше розчаровував консервативний підхід UNWCC до питання засудження злочинів нацизму, у своєму дослідженні «Уроки Харківського судового процесу» стверджував, що агресивна війна є первинним злочином, і наполягав

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

на тому, що учасники «підготовки та розв'язання нинішньої війни повинні бути покарані за злочин проти миру». «Харківський процес був початком, дуже необхідним початком... Ми постійно говоримо про реконструкцію. Ми можемо відновити зруйновані заводи. Ми можемо відбудувати розбомблені будинки... Але в нашому завданні з реконструкції ми повинні віддати певний пріоритет відновленню — на нових засадах — закону, який був спустошений або знищений. Інакше наша матеріальна відбудова буде даремною. Знову всі технічні досягнення будуть поставлені — як це сталося протягом останніх чотирьох чи п'яти років — на службу злу, руйнуванню та смерті», — підкреслював у своїй роботі Б. Етчер (пер. з англ.) (Etcher 1944, 3, 16).

1945 р. в США була опублікована книга талановитого американського журналіста Е. Стівенса «Росія — не загадка» (Stevens 1945). Один з розділів свого видання автор цілком присвятив Харківському судовому процесу, свідком якого він став. Праця Е. Стівенса викликає глибокий інтерес не лише як зразок ставлення західного спостерігача до драматичного перебігу подій суду над воєнними злочинцями. Вона наповнена важливими деталями, відзначається критичністю, глибокими роздумами самовидця та містить ґрунтовні висновки автора. «Поїздка до Харкова дала нам більше, аніж просто видовище судового процесу над злочинцями. Це була чудова нагода поспостерігати за наслідками нацистської окупації великого міста та ранніми етапами відбудови», — зазначав Е. Стівенс (пер. з англ.) (Stevens 1945, 117).

Однією з перших спроб провести науковий аналіз нацистського окупаційного режиму на Харківщині стала дисертаційна робота О. С. Сігал «Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Харківщині в період жовтень 1941 р. — серпень 1943 р.». Використовуючи широку джерельну базу (документи німецьких окупаційних установ, Харківської міської управи, періодичних видань, матеріалів Харківського та Нюрнберзького судових процесів), авторка ґрунтовно дослідила терористичні методи управління німецької влади та описала численні воєнні злочини, скоєні нацистами на Харківщині. У своїй праці О. С. Сігал використовувала також протоколи засідань Харківського судового процесу. Вона з'ясувала, що Харківський

та Нюрнберзький судові процеси — це етапи однієї й тієї ж справи — покарання воєнних злочинів нацизму (Sigal 1946, 37–115).

Другий період історіографії проблеми охоплює хронологічні межі з середини 1950-х — до кінця 1980-х рр. У роботах дослідників, які належать до цього періоду, використовували нові матеріали з центральних військових архівів. У цей час з'явилися фундаментальні багатотомні видання, присвячені історії Другої світової війни. У них історики намагалися показати місце України в загальносоюзному контексті війни. Яскравим зразком наукових інтерпретацій радянських досліджень окупаційного режиму цього періоду стали фундаментальні праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» у трьох томах та сьомий том «Історії Української РСР» (Ukrains'ka RSR 1967; Istoriiia Ukrains'koi RSR 1977).

Слід відзначити, що в цей період досить активно розроблялася регіональна тематика окупаційного режиму в межах областей України. У 1960 р. було опубліковано ґрунтовну розвідку з історії краю «Трудящі Харківської області у Великій Вітчизняній війні» (Trudjashhiesja Har'kovskoj oblasti 1960). На підставі архівних матеріалів колектив авторів у рамках радянської парадигми війни розглянув внесок жителів області в перемогу над гітлерівською Німеччиною. Окремий підрозділ видання був присвячений звірствам, які чинили загарбники на харківській землі. У своєму творчому доробку автори не лише викрили численні воєнні злочини окупантів (запровадження системи заручництва, масові розстріли, застосування «душогубок» тощо), вони також ідентифікували основних жертв нацистського геноциду на Харківщині — радянський актив, євреї, пацієнти психоневрологічних закладів (Trudjashhiesja Har'kovskoj oblasti 1960, 46–50).

Особливу групу становлять дослідження, присвячені проблемі притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Аналіз цих робіт показує, що автори акцентували увагу переважно на загальноісторичному чи міжнародно-правовому аспекті (Ledjah 1973; Alekseev 1986). Інформація щодо Харківського судового процесу над нацистами час від часу з'являлася в місцевій пресі (Kashyrina 1979). Згадки про нього траплялися і в наукових публікаціях. У 1975 р. Н. С. Лебедева в дослідженні «Під-

готовка Нюрнберзького процесу» відзначала особливу роль показового суду в Харкові як першого юридичного прецеденту покарання нацистських воєнних злочинців. Цей суд, на думку авторки, став результатом реалізації декларацій союзників про покарання воєнних злочинців і надав незворотного характеру урядовим заявам (Lebedeva 1975, 30–31).

До трагедії майже дворічної окупації Харківщини намагалися привернути увагу також і непрофесійні історики. Серед них слід назвати харківського драматурга З. В. Сагалова, який у другій половині 1980-х рр. написав документальну повість «705 днів до Нюрнберга», присвячену проведенню в 1943 р. в м. Харків суду над воєнними злочинцями. У своєму творі автор на підставі вивчення доступних джерел, спілкування з учасниками тих подій, власних вражень у характерній для творчої людини формі описав драматичні події перебігу показового процесу (Sagalov 1990).

У перші двадцять років після закінчення Другої світової війни західні дослідники історії Радянського Союзу зосередилися виключно на описах перебігу воєнних дій на Східному фронті. Наукові праці, присвячені німецькій окупаційній політиці, з'явилися лише наприкінці 1950-х рр. У ґрунтовній праці професора Колумбійського та Стенфордського університетів О. Далліна «Німецьке правління в Росії, 1941–1945: дослідження окупаційної політики» чи не вперше в західній історіографії були розглянуті особливості нацистського окупаційного режиму на різних територіях СРСР, зокрема і в Україні (Dallin 1981, 107–165). Надалі збільшилася кількість публікацій щодо окремих аспектів націонал-соціалістичної окупаційної політики. У 1970-х рр. зарубіжні історики почали дедалі частіше звертатися до таких «неприємних» тем, як доля радянських військовополонених та роль вермахту в націонал-соціалістичній війні на знищення (Gunter 2008, 15).

Третій період історіографії проблеми хронологічно охоплює період з початку 1990-х рр. до сьогодення. У політичному вимірі він припав на розпад СРСР, здобуття та утвердження Україною незалежності, у світоглядному — на крах панування ідеології марксизму-ленінізму. Для науковців це час відкриття раніше засекречених архівних фондів, зняття обмежень щодо тематики досліджень.

Окремі аспекти нацистського окупаційного режиму на Харківщині стали об'єктом вивчення для багатьох дослідників Другої світової війни в Україні. Питанням реалізації політики «нового порядку» у м. Харків, злочинів німецької окупаційної влади, Харківського судового процесу була приділена увага в колективній праці харківських дослідників «Історія міста Харкова ХХ століття» (Istoriia mista Kharkova 2004, 357). Значний внесок у вивчення злочинів нацизму зробив А. В. Скоробогатов. У монографії «Харків у часи німецької окупації» автор, спираючись на широку базу раніше не досліджених архівних документів, розкрив трагічну долю окупованого вермахтом Харкова. У своєму доробку науковець охопив досить широке коло питань життя і боротьби в поневоленому місті (Skorobohatov 2004). Стисла інформація щодо проведення Харківського судового процесу містилася в статті Б. Г. Головка (Holovko 2017).

У першій половині 1990-х рр. відбувся сплеск наукового інтересу до питання особливостей реалізації нацистами політики Голокосту на територіях колишнього СРСР. Дослідженню трагедії харківських євреїв присвячені публікації Л. Ф. Воловик — громадської діячки та директорки Харківського приватного музею Голокосту. У своїх статтях вона описала не лише воєнні злочини нацистів щодо єврейського населення Харківщини, а й приділила значну увагу Харківському судовому процесу (Volovik 2006).

Інтерес західних істориків, соціологів, політологів та істориків права до екстраординарної політики покарань воєнних злочинів нацизму виник майже одночасно з її впровадженням, але тривалий час обмежувався національними (державними) кордонами. Лише в 1990-х рр. це європейське і навіть світове явище, як, власне, і сама війна, почали розглядати як транснаціональний феномен. Повоєнну політику «відплати» аналізували в контексті створення нового повоєнного суспільства з критичними зауваженнями щодо її результатів (Geiger, Lešek 2018, 8–9).

Початок ХХІ ст. ознаменувався появою нових досліджень, у яких розглядали роль та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після завершення Другої світової війни. Американська історикня

Ф. Гірш у своїй статті «Радянський Союз в Нюрнберзі: міжнародне право, пропаганда та встановлення післявоєнного порядку» зазначала: попри те що радянська внутрішня юридична практика суперечила західним ліберальним принципам права, Радянський Союз зробив значний конструктивний внесок у ранню історію міжнародного кримінального права (Hirsch 2008, 710).

У західній історіографії спостерігалось посилення інтересу як до історії міжнародного права, так і до радянської правової історії, що спричинило публікацію емпірично багатих наукових робіт, основаних на архівних матеріалах (Peterson 2007; Kudryashov, Voisin 2009; Historical Origins 2014). Харківський судовий процес розглядали західні вчені через призму історії Міжнародного військового трибуналу, а також покарання осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму, зокрема й колабораціоністів. У 1991 р. професор сучасної історії Хайфського університету А. Кохаві у статті «Московська декларація, Харківський судовий процес та питання політики стосовно головних воєнних злочинців у Другій світовій війні» простежив еволюцію поглядів союзників стосовно покарання нацистських лідерів. Він відзначив Харківський процес як важливий крок на шляху формування Міжнародного військового трибуналу (Kochavi 1991).

У колективній монографії «Радянська юстиція Сталіна: “показові” процеси, процеси над воєнними злочинцями та Нюрнберг» (Stalin’s Soviet Justice 2019) була зроблена спроба узагальнити та переоцінити результати діяльності Радянського Союзу в Міжнародному військовому трибуналі. Окрім розгляду міжнародних аспектів Нюрнберзького судового процесу, у праці приділено увагу питанню кримінального переслідування колаборантів та формуванню радянського нарративу щодо злочинів нацизму. Підсумовуючи свої роздуми, О. Прусін зазначав, що судові процеси над воєнними злочинцями виконували одразу декілька важливих функцій: «здійснювали державне правосуддя, розкривали політичну культуру, яка впливала на радянську систему судочинства, і нагадували населенню, що режим має добру пам’ять та «довгі руки» (пер. з англ.) (Stalin’s Soviet Justice 2019, 97).

Грунтовний творчий доробок стосовно Харківського процесу належить професору права Університету Чепмена М. Базилеру. У своїй

праці «Судовий розгляд міжнародних злочинів проти людяності: Харківський процес 1943 року» (Bazyler, Gold 2012) автор відзначав, що, попри те, що євреї не були ідентифіковані як головні жертви нацистів, де-факто Харківський трибунал став першим у світі прецедентом засудження винуватців Голокосту. «Харківський процес допоміг донести до німців, радянських громадян, британців, американців та всього світу, що «воєнні злочинці» не уникнуть покарання за свої злочинні дії...», — підкреслив М. Базилер (пер. з англ.) (Bazyler, Gold 2012, 117).

Важливі висновки щодо Харківського трибуналу зробила британська дослідниця Ф. Екселер у статті «Злочини нацистів, міжнародне кримінальне право та радянські військові трибунали: Радянський Союз і глобальний момент післявоєнного правосуддя». Харківський суд, на думку авторки, був «лакмусовим папірцем» ставлення західних союзників до покарання нацистських воєнних злочинців, а також став важливим концептуальним внеском у формування Міжнародного військового трибуналу. Хоча радянська сторона, як зазначала Ф. Екселер, зробила продуктивний внесок в історію міжнародного права, однак їй бракувало фундаментальних стандартів правових систем, оснований на верховенстві права (Exeler 2019, 218–219).

Чеський правознавець Я. Беранек у статті «Харківський процес 1943 року та його наслідки для світу» констатував, що, попри беззаперечну важливість Харківського процесу, він тривалий час залишався в тіні Міжнародного військового трибуналу. Вчений стверджував, що важливо і сьогодні пам'ятати про Харківський суд через його історичне значення, яке полягає в публічному доведенні жахливих злочинів нацистів і підтвердженні рішучості антинацистських сил справедливо покарати винуватців, незалежно від їхнього статусу та впливу, а також часу, що минув з моменту вчинення злочинів (Beránek 2022, 129).

Значний внесок у вивчення структури нацистських каральних органів, причетності місцевих жителів до злочинів націонал-соціалізму, радянських судових процесів над воєнними злочинцями зробив О. Прусін — американський історик українського походження. Особливу увагу дослідник зосередив на вивченні питання відображення

Голокосту в судових процесах над воєнними злочинцями, зокрема і в Харківському (Prusin 2003).

Окрім науковців, Харківський показовий судовий процес аналізували й сучасні західні публіцисти. Американський журналіст Г. Довсон у книзі «Суд перед Нюрнбергом: Голокост в Україні та перший судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями» розповів історію своєї матері, яка дивом врятувалася від розстрілу в Дробицькому Яру. Підсумувавши висновки істориків щодо Харківського судового процесу, Г. Довсон зазначив: «Оскільки Голокост, яким ми його знаємо, — масове знищення європейських євреїв — розпочався... в Україні, не дивно, що легальна дорога до Нюрнберга також почалася там» (пер. з англ.) (Dawson 2012, 261). Крім того, автора, який двічі відвідував Харків, здивувала відсутність в Україні відомостей про Харківський процес, про який на Заході знали набагато більше.

Отже, проведений історіографічний аналіз засвідчив, що Харківський судовий процес розглядали радянські, західні та українські науковці з різних позицій у рамках відповідних методологічних та ідеологічних підходів. Вивчення робіт радянських учених показує, що автори акцентували увагу на загальноісторичному і міжнародно-правовому аспектах проблеми. Вони зосередилися на аналізі зовнішніх проявів злочинної діяльності нацистського окупаційного режиму, його наслідках для радянського народу та держави. Питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців розглядалося через призму Нюрнберзького судового процесу (1945–1946 рр.). Зростання інтересу західних учених до вивчення ролі СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після Другої світової війни пов'язане із завершенням холодної війни і припало на початок ХХІ ст. Досліджуючи проблеми Голокосту на території СРСР та особливості реалізації повоєнної політики «відплати», зарубіжні історики й правознавці досить детально проаналізували перший у світовій юридичній практиці показовий судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями, який відбувся 1943 р. в м. Харків. Вони розглядали його як важливий елемент складного та суперечливого процесу покарання воєнних злочинів нацизму. Сучасним українським історикам вдалося досягнути значних здобутків

у дослідженні окупаційного режиму як на загальнодержавному, так і в регіональному вимірах.

Нині, в умовах збройного конфлікту на території України ведуться бойові дії з порушенням законів і звичаїв війни. З боку Російської Федерації обстрілам піддаються мирні жителі та цивільна інфраструктура, до військовополонених застосовуються тортури, вчиняються вбивства, проводиться примусова депортація українського населення, застосовуються інші протиправні дії, які відповідно до національного та міжнародного кримінального законодавства кваліфікують як воєнні злочини. З огляду на це для запобігання подальшій ескалації насильства існує необхідність задіяти правові норми, зокрема й міжнародні, для притягнення до кримінальної відповідальності не лише російських військовослужбовців і колаборантів, а й політичне керівництво країни-агресорки. Отже, виклики сьогодення не залишають сумнівів у необхідності узагальнити знання й досвід Харківського судового процесу щодо притягнення до відповідальності воєнних злочинців.

Список літератури / References

Alekseev N. S. Zlodejaniya i vozmezdija: Prestupleniya protiv chelovechestva. Moskva: Juridich. lit., 1986. 400 s. (In Russian)

Алексеев Н. С. Злодеяния и возмездия: Преступления против человечества. Москва: Юридич. лит., 1986. 400 с.

Bazyler M. J., Gold K. R. The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. Vol. 14 (77). PP. 77–138.

Beránek J. Charkovský proces 1943 a jeho ohlasy ve světě. *Právněhistorické studie*. 2022. Vol. 52. No. 3. S. 117–129. <https://doi.org/10.14712/2464689X.2022.41>.

Dallin A. *German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1981. 707 p.

Dawson G. *Judgment Before Nuremberg: The Holocaust in the Ukraine and the First Nazi War Crimes Trial*. New York: Pegasus Books, 2012. 372 p.

Dubyna K. *Varvary dvadtsiatoho viku*. Saratov: Ukrvydav pry TsK KP(b)U, 1942. 16 s. (In Ukrainian)

Дубина К. Варвари двадцятого віку. Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.

Etcher B. The Lessons of the Kharkov Trial. London: Russia Today Society, 1944. 16 p.

Exeler F. Nazi Atrocities, International Criminal Law, and Soviet War Crimes Trials: The Soviet Union and the Global Moment of Post-Second World War Justice / eds. I. Tallgren, T. Skouteris. *The New Histories of International Criminal Law: Retrials*. Oxford: Oxford Academic, 2019. PP. 189–219. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198829638.003.0011>.

Galadzhiev S. Chto proishodit v okkupirovannykh oblastyakh Ukrainy. B. m.: B. v., 1942. 21 s. (In Russian)

Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Б. м.: Б. в., 1942. 21 с.

Geiger V., Leček S. Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*. 2018. Vol. 50. Br. 1. S. 7–34. <https://doi.org/10.22586/csp.v50i1.74>.

Gunter F. Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943: diss... PhD. Ruhr, 2008. 301 s.

Hirsch F. The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order. *The American Historical Review*. 2008. Vol. 113. Iss. 3. PP. 701–730. <https://doi.org/10.1086/ahr.113.3.701>.

Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 2 / edit. M. Bergsmo, C. Wui Ling, Y. Ping. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014. 792 p.

Holovko B. H. Pershyj protses nad natsysts'kymy zlochyntsiamy (hruden' 1943 r.). *Aktual'ni problemy pravovoi nauky i derzhavotvorennia v Ukraini v konteksti pravovoi intehratsii: materialy X Mizhnar. nauk-prakt. konf. (m. Sumy, 20–21 trav. 2017 r.)*. Sumy: Vydav. dim «El'dorado», 2017. S. 9–11. (In Ukrainian)

Головко Б. Г. Перший процес над нацистськими злочинцями (грудень 1943 р.). *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали X Міжнар. наук-практ. конф. (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.)*. Суми: Видав. дім «Ельдорадо», 2017. С. 9–11.

Istoriia mista Kharkova XX stolittia / O. N. Yarmysh, S. I. Posokhov, A. I. Epshtejn. Kharkiv: Folio: Zoloti storinky, 2004. 686 s. (In Ukrainian)

Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. Харків: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.

Istoriia Ukrain'skoi RSR: u 8 t., 10 kn. / pid red. Yu. Yu. Kondufora. Kyiv: Nauk. dumka, 1977. T. 7: Ukrain'ska RSR u Velykij Vitchyznianij vijni Radians'koho Soiuzu (1941–1945). 536 s. (In Ukrainian)

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / під ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). 536 с.

Jerenburg I. Standartnye ubijcy. *Krasnaja Zvezda*. 1943. 18 dek. № 298 (5669). S. 3. (In Russian)
Эренбург И. Стандартные убийцы. *Красная Звезда*. 1943. 18 дек. № 298 (5669). С. 3.

Kashyrina H. Sud ide... Vechirnij Kharkiv. 21.08.1979. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641fe9ec2f1a872> (data zvernennia: 07.05.2023). (In Ukrainian)

Каширіна Г. Суд іде... Вечірній Харків. 21.08.1979. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641fe9ec2f1a872> (дата звернення: 07.05.2023).

Kochavi A. J. The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War. *History*. October 1991. Vol. 76. Iss. 248. PP. 401–417.

Kudryashov S., Voisin V. The Early Stages of «Legal Purges» in Soviet Russia (1941–1945). *Editions de l'EHESS*. 2009. Vol. 49. PP. 263–296. <https://doi.org/10.4000/monderusse.9129>.

Lebedeva N. S. Podgotovka Njurnbergs'kogo processa. Moskva: Izd-vo «Nauka», 1975. 239 s. (In Russian)

Лебедева Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва: Изд-во «Наука», 1975. 239 с.

Ledjah I. A. Nacistskie prestupniki i sudebnaja praktika v FRG. Moskva: Izd-vo «Juridicheskaja literatura», 1973. 160 s. (In Russian)

Ледях И. А. Нацистские преступники и судебная практика в ФРГ. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1973. 160 с.

Leonov L. Stat'i voennyh let. Moskva: Izd-vo «Pravda», 1946. 256 s. (In Russian)

Леонов Л. Статьи военных лет. Москва: Изд-во «Правда», 1946. 256 с.

Peterson J. Unpacking Show Trials: Situating the Trial of Saddam Hussein. *Harvard International Law Journal*. 2007. Vol. 48. No. 1. PP. 257–292.

Prusin A. V. «Fascist Criminals to the Gallows!»: The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*. Spring 2003. Vol. 17. Iss. 1. PP. 1–30. <https://doi.org/10.1093/hgs/17.1.1>.

Sagalov Z. V. Preljudija k Njurnbergu: Povest', osn. na dokumentah. Xar'kov: Prapor, 1990. 113 s. (In Russian)

Сагалов З. В. Прелюдія к Нюрнбергу: Повесть, осн. на документах. Харьков: Прапор, 1990. 113 с.

Sigal O. S. Okkupacionnyj rezhim nemecko-fashistskih zahvatchikov na Har'kovshhine v period oktjabr' 1941 — avgust 1943 gg.: dis... kand. ist. nauk. Har'kov, 1946. 297 s. (In Russian)

Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 — август 1943 гг.: дис... канд. ист. наук. Харьков, 1946. 297 с.

Skorobohatov A. V. Kharkiv u chasy nimets'koi okupatsii (1941–1943). Kharkiv: Prapor, 2004. 368 s. (In Ukrainian)

Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

Slidy fashysts'kykh zviriv: Zbirnyk stattiv pro nimets'kyj rozbij u Kharkovi / red. Yu. Kobylets'kyj. Kyiv; Kharkiv: Ukrain'ske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 80 s. (In Ukrainian)

Сліди фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові / ред. Ю. Кобилецький. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. 80 с.

Stalin's Soviet Justice: "Show" Trials, War Crimes Trials, and Nuremberg / ed. by D. M. Crowe. London: Bloomsbury Academic, 2019. ix, 245 p.

Stevens E. Russia Is No Riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 p.

Sudovuj protses pro zvirstva nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnikiv na terytorii m. Kharkova i Kharkivs'koi oblasti v period ikh tymchasovoi okupatsii. Kyiv; Kharkiv: Ukrain'ske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 132 s. (In Ukrainian)

Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. 132 с.

Tolstoj A. N. Voennaja publicistika / sost. i avtor primech. I. V. Kuznecov. Moskva: Voenizdat, 1984. 318 s. (In Russian)

Толстой А. Н. Военная публицистика / сост. и автор примеч. И. В. Кузнецов. Москва: Воениздат, 1984. 318 с.

Trajnin A. N. Ugolovnaja otvetstvennost' gitlerovcev / pod red. A. Ja. Vyshinskogo. Moskva: Juridicheskoe izdatel'stvo NKJu SSSR, 1944. 107 s. (In Russian)

Трайнин А. Н. Уголовная ответственность гитлеровцев / под ред. А. Я. Вышинского. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1944. 107 с.

Trudjashiesja Har'kovskoj oblasti v Velikoj Otechestvennoj vojne / S. Z. Golikov, G. M. Skljadnev, M. F. Svetlov, E. I. Pahnin. Har'kov: Har'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 204 s. (In Russian)

Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне / С. З. Голиков, Г. М. Скляднєв, М. Ф. Светлов, Е. И. Пахнин. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1960. 204 с.

Ukrains'ka RSR u Velykij Vitczyznianij vijni Radians'koho Soiuzu 1941–1945 rr.: v 3 t. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 1967. T. 1: Radians'ka Ukraina v period vidbytta virolomnoho napadu fashysts'koi Nimechchynu na SRSR i pidhotovky umov dlja korinnoho perelomu u vijni (cherven' 1941 r. — lystopad 1942 r.). 559 s. (In Ukrainian)

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3 т. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1967. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. — листопад 1942 р.). 559 с.

Volovik L. Prigovor okonchatel'nyj, obzhalovaniju ne podlezhit. Dajdzhest E. 2006. No. 12 (89). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/digest-e/digest-2006/12-2006/index.html> (data zvernennia: 08.05.2023). (In Russian)

Воловик Л. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит. Дайджест Е. 2006. № 12 (89). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/digest-e/digest-2006/12-2006/index.html> (дата звернення: 08.05.2023).

Vitalii Yakovliev

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Deputy Director General for Research

National Museum of Military History of Slobozhanshchyna

Town Solonytsivka, Kharkiv region, 62370, Ukraine

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

THE KHARKIV SHOW TRIAL OF 15–18 DECEMBER 1943 IN HISTORIOGRAPHY

The beginnings of the historiography of the Kharkiv Show Trial can be traced back to the event itself – the first such trial of war criminals from the ranks of the armed forces

of Nazi Germany in legal practice. The trial was aimed at more than just the domestic audience; it had significant international reverberations and became one of the many factors that influenced the decision of the Allied governments to initiate criminal prosecution against the leadership of the Third Reich. Soviet and recent Western and Ukrainian scholars have examined the Kharkiv Trial from a variety of angles, using diverse methodological and ideological approaches. Analysis of the work of Soviet researchers reveals an emphasis on the general historical and international-law aspects of the problem and on the study of the criminal acts of the Nazi occupation regime. The issue of bringing war criminals to justice was considered through the prism of the Nuremberg Trials (1945–1946). More recently, the growing interest of Western scholars in the role and significance of the USSR in the “global moment of justice” in the aftermath of World War II has been associated with the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War. The Kharkiv Trial has been analyzed as part of research on the Holocaust and study of the post-war policy of “retribution” in the USSR. Foreign historians and legal scholars see it as an important episode in the complex and controversial story of punishing Nazi war crimes. Ukrainian historians since independence, employing the latest methodological perspectives, have produced substantial works on little-studied aspects of the German occupation regime. The challenges of today leave no doubt about the need to synthesize the knowledge and experience of the earlier historiographical tradition regarding the Kharkiv Trial and the use of the norms of criminal law to prosecute war crimes.

Keywords: World War II, Kharkiv Trial, historiography, war crimes, Holocaust, victims of Nazism, policy of “retribution”.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 03.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 03.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 23.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.